

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.069>

УДК 94(438)«1863/1864»:323.269.6

Валентина ШАНДРА

доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Оксана КАРЛІНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Karlina.oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

ПОЛЬСЬКІ МАНІФЕСТАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.: УЧАСНИКИ, ВИМОГИ, НАСЛІДКИ

Мета — з'ясування перебігу, кількості й географії поширення польських патріотичних маніфестацій, персоналізація учасників із визначенням соціоетнічного походження, висвітлення їх ролі у підготовці Січневого повстання 1863 р. у Правобережній Україні, а також ставлення до маніфестацій української людності. **Методологія** базується на принципах науковості, історичної об'єктивності та системного аналізу зі зверненням до просопографічних підходів. **Наукову новизну** становлять визначення місця маніфестацій у майбутніх подіях, описання їх символіки, зокрема одягу, конкретизація вимог учасників до верховної влади, розкриття значення цих акцій для формування української національної ідентичності. Виявлено, що в маніфестаціях у Правобережній Україні взяло участь переважно польське етнічне населення краю на знак солідарності

Цитування: Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 69—95. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.069>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

з учасниками виступів у Царстві Польському. Поляки відчували вразливість свого політичного й соціального становища в Російській імперії, а тому активно долучалися до публічного висловлювання власних прагнень. **Висновки.** Маніфестації у Правобережній Україні були мирною спробою відкрито показати верхній владі Росії незгоду з її регіональною політикою. З іншого боку, у формі релігійно-політичних демонстрацій виявлялася солідарність з учасниками виступів у Царстві Польському. Через використання універсальних символів, таких, як національний одяг, прикраси та патріотичні пісні, а також через обрання костелу публічним простором для висловлювання протесту виявлялося прагнення до відновлення польської держави. Маніфестації сприяли появі серед частини поляків нової ідейної течії — українофільства, що засвідчувало про формування української національної ідентичності та самоідентифікації, чим було започатковано більш значимий процес деколонізації Російської імперії.

Ключові слова: маніфестація, Правобережна Україна, Царство Польське, Російська імперія.

Суспільна атмосфера після коронації Олександра II 1856 р. дала привід польській спільноті сподіватися на пом'якшення політичного режиму. Зміну курсу засвідчила амністія висланцям та припинення конфіскації маєтків учасників Листопадового повстання 1830 р., залучення місцевих землевласників до обговорення шляхів звільнення селян від кріпосної залежності, відкриття 1857 р. медико-хірургічної академії у Царстві Польському (в польській історіографії вживається назва Королівство Польське) з польською мовою викладання та її вивчення, хай і факультативно, в Київському університеті¹. На лібералізацію вказувало й розпорядження про новий порядок набуття шляхтою російського дворянства [2, С. 32—34]. Незважаючи на висловлене самодержцем застереження не очікувати на жодні зміни, у Варшаві розцінили заходи імператора як потенційну можливість розпочати боротьбу за відновлення державності.

Наданим дозволом виїзду за кордон скористалися чимало поляків. Вони знайомилися з формами політичної активності, засвоювали західноєвропейську революційну риторіку та надихалися боротьбою за національні держави, зокрема за об'єднання Італії. Імена Джузеппе Мадзіні та Джузеппе Гарібальді були тоді широковідомими. Можна було відвідати резиденції лідерів польської політичної еміграції князів Чарторийських у Парижі та графа Владислава Замоїського в Лондоні. Там точилися дискусії про програму боротьби за свободу й незалежність, формувалася ідеологія і стратегія майбутнього збройного повстання, розроблялася тактика прийдешньої партизанської боротьби.

У Варшаві перші антиурядові патріотичні маніфестації почалися 1858 р., продовжилися влітку 1860 р. та з цього часу проходили регулярно. Більшість із них присвячувалися річницям подій, пов'язаних із російсько-польським протистоянням. Така тематика сприяла оновленню історичної пам'яті, вказувала на переживання краху державності, героїзувала боротьбу поляків за свою Батьківщину та ставала важливим чинником формування національної ідентичності.

¹ Для позначення періоду після поразки Росії у Кримській війні й до початку 1860-х рр. у польській історіографії вживається образне словосполучення «післясевастопольська відлига» (див. [1]).

У червні 1860 р. під час поховання у Варшаві Катажини Совінської, вдови офіцера Юзефа Совінського, героя оборони столиці у вересні 1831 р., зібралася кількатисячна патріотична демонстрація. Ксьондз назвав Совінського полковником, але натовп, аби висловити йому свою повагу, проскандував у відповідь: «Генерала, генерала!» [3, С. 516]. 15 лютого 1861 р. варшавську маніфестацію, приурочену до 30-річчя Гроховської битви часів Листопадового повстання 1830 р., розстріляли російські війська, що викликало цілу хвилю протестів. Закриття Рільничого товариства у квітні 1861 р., першої неурядової організації у Царстві Польському, також супроводжувалося чисельною демонстрацією [3, С. 542]. 23 червня біля містечка Дубенка Люблінської губернії патріотично налаштовані мешканці навколишніх сіл насипали символічний пагорб на відзначення битви корпусу генерала Тадеуша Костюшка з імперськими військами в липні 1792 р. 30 липня в Ковні відбулася маніфестація єдності Речі Посполитої Обох Народів, присвячена Кревській унії. Навіть після запровадження у Варшаві воєнного стану 2 жовтня 1861 р. містяни вийшли на вулиці відзначити річницю смерті Т. Костюшка [3, С. 542].

Часто маніфестації розпочиналися заупокійним богослужінням, як-от по Йоахиму Лелевелю, Адаму Єжи Чарторийському, варшавському архієпископу Антонію Фіалковському. Чисельними були й молебні за процвітання Вітчизни. Після панахид віряни виходили на вулиці, тоді маніфестації ставали велелюдними, налічували від кількох сотень до 20 тис. осіб. А коли після врочистої відправи в день іменин російської імператриці на органі почали виконувати «Боже, царя храни!», молодь заспівала пісню «*Boże, coś Polskę*» [4, С. 328—329]². Наростання маніфестацій у Царстві Польському Н. Дейвіс образно назвав переходом «відлиги» в «неконтрольовану повінь» [6, С. 706].

Січневе повстання 1863 р. стало визначною подією в історії Східної Європи. Воно довело, що поляки не змирилися зі втратою держави. Росія не взяла до уваги діалог, запропонований польською спільнотою у формі маніфестацій, які передували виступу. Вона вдалася до посилення репресій, економічних і культурних обмежень. Повстання спрогнозувало, що боротьба підкореного народу за свою державність в імперській Росії буде тривалою й жорстокою.

Січневе повстання 1863 р. ввійшло до тематики наукових студій українських дослідників у 1960-х рр., коли було опубліковано ґрунтовну працю Г. Марахова [7]. Відповідно до тогочасних методологічних засад у ній домінувала «партійно-класова» оцінка причин, перебігу й наслідків цього повстання у Правобережній Україні; підкреслювалася «обмеженість класових інтересів» шляхти; наголошувалося, що коли б ішлося не про відбудову Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а селянам було обіцяно звільнення від кріпацтва, то основна маса українського простолюду підтримала б повстанців. Подібні висновки містилися також в узагальнюючих працях з історії України ХІХ ст. [8, С. 487—496]. Проведений А. Зашкільняком аналіз наукової літератури за

² Повний текст вірша польською та в перекладі російською мовами див.: [5, С. 134—138].

перші двадцять років незалежності України дав йому підстави стверджувати, що питання польського Січневого повстання 1863 р. не входило до кола пріоритетних зацікавлень українських дослідників. У трактуванні виступу переважали радянські стереотипи, робився наголос на підкресленні відмінностей між польською шляхтою й українським селянством [9]. Серед напрацьованих вітчизняних авторів останніх років, присвячених безпосередньо повстанню 1863 р., на увагу заслуговує колективне дослідження за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця [10]. Його автори прагнули відійти від міфологізованого висвітлення подій і представити минуле в усій багатогранності фактів, суджень, наслідків. Фокус студій Б. Гудя концентрується на вивченні українсько-польського етносуспільного антагонізму, вміло використаного імперською Росією під час Січневого повстання [11]. Коло питань, пов'язаних із його підготовкою, з діями російської адміністрації щодо недопущення «антидержавних виступів» розкрито у статтях Ю. Земського, В. Дячка, А. Скрипника [12—15]. Соціальні та політичні наслідки Січневого повстання для України узагальнено в аналітичній розвідці В. Шандри [16].

Тема маніфестацій як акцій протесту, що охопили правобережні губернії в 1861—1862 рр., не була предметом спеціального дослідження. У монографії Г. Марахова вона стала дотичною у ході розгляду суспільно-політичних подій, які передували розгортанню збройної боротьби. Розкриваючи передумови та хід підготовки повстання, Ю. Хитровська також звернула увагу на релігійно-патріотичні маніфестації як на важливі події напередодні виступу [17]. Горodelьську маніфестацію, яка займає особливе місце в усьому маніфестаційному русі, Ю. Орел висвітлює крізь призму збережених документів [18].

Натомість польська історіографія темі маніфестацій 1860—1862 рр. приділила чимало уваги. Перші публікації з'явилися у ході підготовки до 100-річчя Січневого повстання. Спираючись на аналіз неопублікованих джерел, автори описували перебіг маніфестаційної кампанії у Варшаві, Любліні, Радомі та інших містах, розкривали вимоги й соціальний склад учасників, репресивні заходи проти них із боку намісника, місцевих губернаторів [19—23]. Тоді ж було видано збірник матеріалів і документів з історії патріотичного руху у провінційних містах, переважно в Люблінській губернії [24]. На вивченні маніфестацій і військово-поліцейських заходів, до яких удавалася російська влада, зосередилася Ф. Рамотовська. У її монографіях релігійно-патріотичні маніфестації розглядаються як «моральна революція» польського народу. Дослідниця сконцентрувала увагу передусім на Варшаві, де розгортались основні події, але не оминула й інші міста [25; 26]. Про ставлення ієрархів і парафіяльного духівництва греко-католицької церкви до маніфестацій на Галічині та Холмщині йдеться у статті А. Крохмаль [27]. Окремі аспекти маніфестаційного руху в тому чи іншому обсязі розглядаються у працях, присвячених безпосередньо Січневому повстанню 1863 р.³

³ Див., напр., класичну працю польської історіографії: [28].

Джерельну базу пропонованої розвідки складають архівні документи (переважно судові справи, рапорти поліції, записки губернаторів), що зберігаються у ЦДІАК України та в обласних архівах, а також опубліковані звіти III відділення [3], збірник документів і матеріалів, виданий у Києві до 100-річчя Січневого повстання 1863 р. [5], спогади сучасників [29], інші публікації джерельного характеру [4; 30].

Маніфестації як прелюдія повстання

Розгін російськими військами 15 лютого 1861 р. маніфестації у Варшаві відгукнувся першими протестами на українському Правобережжі. У Житомирі на ліхтарних стовпах з'явилися плакати із закликом не проводити традиційні зимові бали й не розважатися, допоки не відновиться Річ Посполита [30, С. 587]. А вже 25 лютого в бернардинському монастирі було проведено панахиду за розстріляними п'ятьма варшав'янами. В ній узяли участь губернський предводитель дворянства Кароль Микулич, повітовий предводитель Люцин Невмержицький, місцеві землевласники, судді, чиновники, семінаристи, гімназисти старших класів — усього близько 300 осіб. Помічений був і поет Апполо Коженювський (1820—1869 рр.) із дружиною Евеліною. Поліції незабаром стане відомо, що останній очолював комітет таємного волинського товариства, саме він ініціював маніфестації на Волині та підтримував зв'язок із поляками російських міст [5, С. 102—103, 110].

9 березня 1861 р. маніфестація у Житомирі розпочалася у кафедральному соборі, де на врочисте богослужіння зібралися близько 2 тис. вірян. До нього долучилися Владислав Юзеф Міцкевич, котрий, прибувши з-за кордону, спочатку зустрівся зі студентами в Києві, а через кілька днів дістався Житомира [31], знаний поет Адам Плуґ (Антоній Петкевич, 1823—1903 рр.) із дружиною Людвікою, Анна Генрика Пустовойтова (Постовуйтувна), яку влада вислала з Любліна через її активну участь в організації протестів [19, С. 317—318], місцеві лікарі. Наступного дня, 10 березня, панахида за вбитими маніфестантами у Варшаві збрала до 4 тис. осіб, чимало приїхали з навколишніх сіл [7, С. 88; 17, С. 49]. Волинський губернатор Михайло Друцькой-Соколинський зазначав: «Від весни й часу безладів у Варшаві, направлених на порушення громадського законного ладу, польське населення цього краю в той час і зі свого боку поквапилося висловити своє співчуття Варшаві, неухильно наслідуючи її в усьому: в носінні трауру та різних емблемних знаків, які мали політичний зміст, відправлянні панахид за вбитими під час варшавських безладів, співи в костелах політичних гімнів»⁴.

Оскільки у Житомирі квартирував штаб 3-го корпусу, то осторонь маніфестацій не залишалися деякі військовики. Серед них був старший ад'ютант Кароль Людвик Александрович, безземельний шляхтич із Могильовської гу-

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 1.

бернії, який разом з іншими пройшов містом у релігійно-патріотичній процесії. З його боку це була свідомо акція, оскільки він підтримував зв'язки з полковником Володимиром Добровольським [32], членом гуртка офіцерів-поляків Зигмунта Сераковського [33; 34, С. 18—19]. Його участь начальник цього штабу Микола Кармалін не засудив, адже сам співчував полякам. Більше того, він приїздив до столиці захищати цього офіцера, якому погрожували репресіями [34, С. 77]. Поручик Іван Машевський, начальник караулу, під час маніфестації не вжив дієвих заходів через співчуття учасникам виступу [34, С. 108]. Гімназисти Житомира власну зневагу до російської влади проявляли по-своєму. Вони пришпилювали до мундиру дільничного пристава, який при вході до костелу спостерігав за порядком, польські кокарди, кепкували з нього [3, С. 545]. Панахиди відбулися в костелах багатьох містечок Житомирського повіту: Котельні — 18 березня, Ліщині — 20 березня, Кодні — 22 березня та ін.⁵

Наступні маніфестації у Житомирі пройшли у вересні 1861 р. Вночі з 20-го на 21-ше активісти спорудили високий дерев'яний хрест, пофарбували у чорний колір, прикрасили вінком із живих квітів і написали, що його встановлено в пам'ять убитих поляків 1861 р. Вдень поліція все прибрала. Звістка про «арешт» хреста швидко поширилася містом. У другій половині дня до тисячі осіб, співаючи польських патріотичних пісень, рушили до кафедрального костелу⁶. Люди заповнили Соборну площу, вул. Київську та сквер перед губернаторським будинком, вимагаючи повернути хрест. Ця маніфестація відрізнялася від інших активною участю жінок (47 осіб), зокрема дружин предводителів дворянства⁷. Тут себе проявила Анна Пустовойтова, яка вже мала досвід організації подібних маніфестацій у Любліні, до того ж добре співала патріотичних пісень [5, С. 149—150]. Троє обраних жінок, Славек, Богомолець і Петкевич, прийшли до губернатора з вимогою повернути хрест, але той не побажав піти назустріч вимогам маніфестантів. Для наведення порядку було використано батальйон внутрішньої сторожі й жандармерію [37, С. 202]. До вечора вулиці спорожніли. Того ж дня губернатор телеграфував до Києва про ситуацію, що склалась у місті, куди було додатково перекинуто військові частини, встановлено суворий поліцейський контроль, проведено обшуки та арешти.

Указ Сенату від 9 серпня 1861 р. давав право військовим губернаторам оголошувати воєнний стан у тих місцевостях, в яких вони вважатимуть за потрібне⁸. Ситуація видавалася владі настільки небезпечною, що губернатор оголосив наказ про запровадження воєнного стану в Житомирі⁹. У ньому

⁵ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 73.

⁶ Тексти польських патріотичних пісень XIX ст. див.: [35].

⁷ Загалом маніфестації були тією формою боротьби, в якій, за словами Анни Бараньської, «жінки могли діяти так само успішно, як і чоловіки» (див.: [36, С. 128]).

⁸ ЦДАК України. Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 2.

⁹ Там само. Арк. 10; Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 31 зв.

вимагалось стягнути внутрішній гарнізонний батальйон у центр міста й розквартирувати у будинках місцевих мешканців. У триденний термін власники будь-якої зброї мали здати її поліцмейстеру, а дозвіл на право володіння міг дати лише військовий губернатор. Суворо заборонялося збиратися на вулицях і майданах міста, а «з процесій дозволяються тільки встановлені церквою», але про них духівництво мало повідомляти поліцію [5, С. 111]¹⁰.

Із запровадженням воєнного стану масові співи в костелах патріотичних гімнів тривали [5, С. 148—149]¹¹. Лише після того, як 17 жовтня 1861 р. губернатор видав наказ про їх заборону, а також заборону відспівування панахид без дозволу властей, маніфестації у Житомирі припинилися. Цього разу з учасниками акцій влада обійшлася суворо: багатьох маніфестантів заарештували та вислали з міста. Всього у житомирських патріотично-релігійних маніфестаціях узяли участь від двох до чотирьох тис. осіб [38, С. 66; 7, С. 93].

Крім Житомира, маніфестації відбувалися в Ковелі й Ковельському повіті Волинської губернії. Одну з них, перебуваючи в безстроковій відпустці вдома, підтримав своєю участю поручик Ніжинського драгунського полку Станіслав-Божидар Подгороденський, іншу — відставний офіцер Пшемислав Сливовський, який поселився на Волині 1861 р. й за участь у маніфестації був висланий до Саратова [34, С. 137, 160]. У Ковелі на панахиду у травні 1862 р. зібралися землевласники, міщани та селяни [39, С. 271].

16 березня 1861 р. відбулася панахида в парафіяльному костелі Рівного за участю вихованців місцевої гімназії, під час якої учитель польської мови Адам Дубецький роздавав текст молитви «негідного змісту»¹². На підтримку вбитих у Варшаві сімей було зібрано кошти, які мав відіслати лікар гімназії Генріх Богуцький [17, С. 49]¹³. 26 серпня 1861 р. в Рівному знову пройшла маніфестація, її приурочили до дня коронації Олександра II [7, С. 90]. Подібний релігійно-патріотичний захід відбувся в костелі с. Свійчів Володимирського повіту за участю підпоручика 1-го саперного батальйону Сабецького [34, С. 153].

У ході підготовки повстання комісари Національного уряду, а також добровольці-емісари у пошуках потенційних учасників відвідували поляків в Україні, аби з'ясувати їхні настрої та мобілізувати на підтримку виступу. Приїзд до Києва Владислава Міцкевича викладачі та студенти Університету св. Володимира радо вітали й на спільних зустрічах обговорювали важливість маніфестацій [5, С. 101; 38, С. 66].

У Києві організацією протестів займалися кілька осіб, серед яких прозектор анатомії університету Ісидор Коперницький, голова Центрального комітету на Русі та професійний революціонер Стефан Бобровський, котрий очолював Київський польський провінційний комітет. Йому вдалося налагодити

¹⁰ ЦДАІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 72.

¹¹ Там само. Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 2.

¹² Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 11.

¹³ Там само. Арк. 17.

випуск нелегальної літератури на базі друкарні Києво-Печерської лаври [40]. Про нього В. Міцкевич згадував як про обдарованого юнака. Борис Познанський вважав його впливовим організатором польської пропаганди. Стефан Бобровський та інші поляки з його оточення були найліберальнішими діячами, які щиро віддалилися польській справі та не бачили українські терени у складі відродженої Польщі [29, С. 61].

Університет св. Володимира першим зреагував на варшавські події тим, що у його залі прозвучала мелодія гімну «*Jeszcze Polska nie zginęła!*». Адміністрація краю виправдовувалася, стверджуючи, ніби грали мазурку, проте й цього було достатньо, щоб публіка слухала музику стоячи¹⁴.

1 березня 1861 р. у київському костелі Св. Олександра також відбулася панахида за вбитими у Варшаві маніфестантами, яку організували студенти Університету св. Володимира. Кілька з них пройшли центром міста, вимагаючи від власників закладів і господарів приватних садіб не влаштовувати музичні вечори — на знак жалоби за подіями у Царстві Польському [5, С. 106]. 9 березня маніфестації відбулися в кількох костелах Київської губернії [17, С. 49].

Услід за варшав'янами київські студенти та професура 16 вересня 1861 р. провели маніфестацію в пам'ять Йоахима Лелевеля, під час якої було зібрано 200 руб. сріблом для спорудження йому пам'ятника. Розпочався захід панахидою в кафедральному соборі. Учасникам роздавали портрет польського вченого з його біографією, а також текст гімну «*Boże, coś Polskę*» [5, С. 151]. Тут був присутнім і полковник Андрій Красовський [7, С. 91]. Наступні маніфестації 17, 24 і 28 вересня мали б стати масовими, але єпископові Касперові Боровському власті заборонили служити літургію. Він обмежився благословенням, наприкінці якого віряни все ж проспівали два гімни та після цього розійшлися. Незважаючи на попередження, зачинення дверей, а то й погрози, учні 1-ї Київської гімназії все ж узяли участь у цих акціях¹⁵.

У жовтні 1861 р. студенти замовили панахиду за вбитими у Варшаві та за архієпископом Антонієм Фіалковським, який помер 5 жовтня. 9 жовтня студентська демонстрація пройшла по Хрещатику, потім наблизилася до будівлі університету. Її учасники зірвали в актовій залі портрет Олександра II. При затриманні вони чинили спротив поліції, за що близько 60 осіб ув'язнили в Косому капонірі [41, С. 245; 38, С. 68; 42]. Виступам студентів співчували офіцери Чернігівського піхотного полку, найбільше штабс-капітан Ілля Жуков, прапорщик Владислав Вишневський, поручик Франц Конаржевський, також Віктор Коляновський, Йосиф Анфілов, Залеський та ін. (понад 30 осіб). Вони влаштували вечір на підтримку репресованих студентів. Командування поспішно вивело полк із Києва. Штабс-капітана Жукова звільнили зі служби, а інших офіцерів київського гарнізону перевели у Західносибірський військовий округ [43, С. 520—521, 571, 576, 588, 596, 605, 634].

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 57. Арк. 6—7.

¹⁵ Там само. Спр. 257. Ч. I. Арк 1; Ф. 707. Оп. 261. Спр. 12. Арк. 1, 3.

Після заборони патріотичних панахид 9 серпня 1861 р. їх почали проводити у власних помешканнях. Принаймні так було у Хабному, коли подружжя Комнацьких співали під скрипку й гітару гімни у себе вдома та у своїх сусідів¹⁶. Не побоялися їх виконати відразу після літургії у храмі Чорнобиля Генріх та Юзефіна Далькевичі, Михайло та Микола Дублеські¹⁷. А в білоцерківському костелі під час богослужіння, на якому були присутніми службовці цукрового заводу, лікарі, дідичі, однодворці й іноземні піддані, вікарний ксьондз (а разом законвчитель у місцевій гімназії) Захарчик прочитав молитву, в якій, звертаючись до Бога, просив звільнення Польщі з «рук росіян»¹⁸. У Брусиліві 15 жовтня 1861 р. після літургії, незважаючи на заперечення ксьондза, присутні місцеві землевласники, вчителі, управителі маєтків, відставні чиновники заспівали «Pieśń za Ojczyznę»¹⁹. У день Усіх святих 1 листопада 1861 р. після служби в Бердичівському кармелітському монастирі з вуст кількох молодих людей пролунали патріотичні гімни²⁰. Поліція доповідала про факти виконання цих пісень під час богослужінь і в 1862 р.²¹

Панахиди за вбитими у Варшаві 1861 р. відбулися в костелах Подільської губернії, зокрема у Брацлаві, Тульчині — 16 березня, в Літині — 29 березня, в Кам'янці-Подільському — 1 квітня, у Вінниці — 3 квітня. У Кам'янці-Подільському у вересні 1862 р. єпископ Фіалковський, як і було передбачено процедурою, звернувся до дворян, котрі з'їхалися для обрання станових і державних посадовців. Але замість заклику до старанного виконання службових повноважень та «відданості государеві» він говорив про обов'язок перед краєм і народом. Сповнена патріотичного змісту його промова спричинила, як уважали у III відділенні, подання адреса Олександрові II з проханням приєднати Подільську губернію до Царства Польського [3, С. 583]. Балський повітовий поліцейський суд покарав штрафом і короткотерміновим ув'язненням 53 осіб за виконання польського гімну в Голованецькому костелі [44, С. 212].

Польська спільнота у Правобережній Україні, беручи активну участь у панахидах за загиблими під час розгону маніфестацій у Варшаві, протестувала проти богослужінь за військовиками Російської імперії, вбитими у ході придушення Листопадового повстання [45, С. 14]. Були також випадки відмов проводити вдячні молебні з нагоди маніфесту про звільнення селян від кріпацтва [5, С. 111].

Найбільшого значення набула Городельська маніфестація, що відбулася 10 жовтня 1861 р. За задумом її організаторів, вона мала засвідчити єдність усієї шляхти, незважаючи на її розділеність адміністративно-територіальними межами в Російській імперії. Приурочувався захід до річниці Городельської унії 1413 р., коли йшлося про зрівняння прав коронної, руської

¹⁶ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Спр. 40. Арк. 1, 143.

¹⁸ Там само. Спр. 12. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 9.

²⁰ Там само. Спр. 2. Арк. 11.

²¹ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 177. Спр. 254. Арк. 4—5.

та литовської шляхти. Звернення до історичної пам'яті мало на меті донести до учасників маніфестації ідею спільної держави трьох народів, до чого слід прагнути й зараз.

Містечко Городло знаходилося в Люблінській губернії. Щоб сюди прибуло якнайбільше учасників, Апполо Коженювський, який добре володів патріотичною риторикою, підготував відозву з промовистою назвою «Брати поляки, русини й литвини» із закликом любити Батьківщину та свободу²². Вона мала успіх, адже зібралося до 6 тис. осіб. Передбачалося, що на з'їзді будуть посланці не лише від польських і білоруських земель, а й від Галичини, Волині, Брацлавщини, Чернігівщини, а також уніати з Холмщини [4, С. 351, 356]²³. Найбільше було шляхти з Володимира-Волинського [7, С. 90].

Адміністрація акцію заборонила. Протестанти обмежилися молебнем у полі між Степанковицями й Дубенкою, який проходив в оточенні солдатів, та співом патріотичних пісень. Місце маніфестації було продуманим, на пагорбі, насипаному в пам'ять про битву корпусу Т. Костюшка з російським військом [7, С. 90]. Одночасно йшлося про зібрання в Устилузі Володимир-Волинського повіту. Влада й тут зосередила війська, заборонила видачу проїзних документів, проводила перевірку раніше виданих, стежила, аби ніхто таємно не переправлявся човнами до Городла. В Устилуг з'їхалися до 500 осіб, їх не пропустили на переправу через Західний Буг і вони також змушені були обмежитися молебнем у каплиці [18, С. 41—46].

Для того, щоб не допустити богослужінь у волинських костелах у день проведення Городельської маніфестації генерал-губернатор наказав зачиняти їх (та навіть каплиці), якщо збиратимуться люди²⁴.

Практично всі маніфестації в Києві та інших містах і містечках у південно-західних губерніях локалізувалися навколо костелів як місць зустрічі всіх об'єднаних спільною духовною ідентичністю. У Правобережній Україні цих храмів було 244 і в кожному богослужіння як прояв громадської непокори відбувалося по одному, а десь — і по два рази [7, С. 96]. Свого часу Б. Познанський вдало підмітив, що панахиди з виконанням гімнів проходили всюди, де тільки проживали поляки та були костели [29, С. 60]. Спираючись на підрахунки поліції, історику Г. Марахову вдалося встановити, що лише 1861 р. відбулися 97 маніфестацій у Київській, 142 — у Волинській, 21 — у Подільській губерніях (усього 260) [7, С. 96].

Планувалися маніфестації й у грудні 1862 р. Однак нещодавно призначений на посаду генерал-губернатора Микола Анненков вирішив їх припинити. Він прибув до Олександрівського храму, вважаючи, що його поява на публіці зупинить протести, проте маніфестанти продовжували з'являтися в місті у траурному та національному одязі [46, С. 29]. Час релігійно-патріотичних

²² Текст відозви опубліковано в перекладі російською мовою: [4, С. 349—350].

²³ М. Берг стверджував, що зібралася десятитисячна процесія (див.: [4, С. 355]).

²⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 27.

акцій, коли поляки спробували мирними засобами добитися від російської влади поступок соціально-політичного характеру, називають «моральною революцією», яка передувала збройному повстанню [26; 36, С. 128].

Ідеологічне значення одягу та символів

Простором для висловлення протесту й солідарності з поляками Варшави став костел, який у Правобережній Україні залишався єдиним місцем, де можна було збиратися разом. Тому маніфестації від початку проведення набули релігійно-патріотичного забарвлення [47, С. 81]. Сакральність храму надавала акціям протесту піднесення та посилювала переконання їх учасників у справедливості боротьби за відродження Вітчизни. Вони розпочиналися або під час відправлення служб, або відразу після них.

Оскільки самодержавна Росія з недовірою ставилася до етнічних поляків, позбавляла їх (як й інших етносів) ідентичності, ті, побоюючись переслідувань за участь у маніфестаціях, надавали символічного значення своєму вбранню. Протестуючи проти асиміляторської політики російського уряду, учасники виходили на акції в національному одязі. Місцева адміністрація відразу збагнула публічне призначення такого кроку. Київський губернатор Павло Гессе назвав це «одягом повстанців» і «революційним костюмом» та зауважив, що його неповний набір не звільняє від переслідування. Поліцейські службовці детально описували одяг маніфестантів, називаючи його «забороненим вбранням». Марії Тарнавській, київській дворянці, інкримінувалося носіння особливих знаків, що «мали значення публічної заяви бажань та стремління», які були спрямовані «проти існуючого державного порядку»²⁵. Селянська свита та високі чоботи на молодому шляхтичеві, на переконання губернатора, сприймалися як умовний знак: мовляв, молодь не поділяє «державний порядок». Тому було заборонено з'являтися в такому одязі у громадських місцях [48, С. 62]. «Викритих» у його носінні викликали повістками до Київського поліцейського суду, який штрафував «підозрюваних», а у разі несплати коштів утримував під арештом.

Як правило, одягалися у жупани з широкими пасками із чорної шкіри, застебнуті металевою бляхою із зображенням хреста на якорі, кунтуші та конфедератки [18, С. 44]. Особливо за допомогою одягу намагалися вирізнитися студенти та гімназисти, котрі вдягали чемерки з коричневого верблюжого сукна, «костюшківки», венгерки, казакіни. Виготовлення чобіт-ботфортів, шкіряних широких поясів (кушаків) для носіння револьверів і невеликих стилетів замовлялося спеціально [29, С. 60, 64]. Навіть в упряжі використовували краківські хомути, а коням у гриви влітали триколірні стрічки [45, С. 7].

Приклад польської молоді наслідували й українці, учасники спротиву. Вони одягалися у білі та коричневі свитки «малоросійського покроя», підпе-

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

різувалися червоними широкими кушаками, носили високі смушкові шапки. Студенти українського, польського, литовського походження навіть в аудиторіях з'являлися в національному одязі, ігноруючи правила носіння мундиру. Київська поліція була неабияк здивована, коли затримала в театрі 14-річного учня 2-ї Київської гімназії Миколу Вуйча. Він був у казакіні та баранячій шапці, пошитих його батьками з с. Семигори, як він пояснював, для домашнього використання. Випадки носіння свиток були непоодинокими²⁶, що вказує на потребу молоді через одяг засвідчувати власну ідентичність.

Часто колоритне національне вбрання змінювали на чорне, підкреслюючи цим трагічність втрати Батьківщини та висловлюючи у такий спосіб принизливість перебування в Російській імперії. Чоловіки мали траурні нашивки на лівій руці. Деякі студенти чіпляли чорні стрічки на кашкети, інші — на чемерки. Жінки зазвичай убиралися в темні сукні, обшиті у два ряди плерезами, голови покривали темним крепом. Із прикрас вони носили зламаний хрестик із терновим вінком та зображення орликів [30, С. 588].

Такі форми прояву польського патріотизму не могли пройти повз увагу місцевої влади. У серпні 1861 р. справи щодо носіння жалоби перейшли в компетенцію поліцейських судів, запроваджених того ж року²⁷. Серед перших житомир'янок, притягнутих до відповідальності, були дружина чиновника Злотницького та дворянки Левандовська, Рудзинська, Камінська, Зарошицька, Руліковська, сестри Марія і Францішка Михайловські, Медзянська та Яхимовська²⁸. Цесарину Дубинську поліція затримала за перебування в київському костелі на службі з чорним дерев'яним хрестиком на грудях зі срібним розп'яттям, була підперезана чорним лакованим шкіряним поясом зі сталевим якорем і ланцюжком. Її супроводжував дворянин Мержиєвський у конфедератці²⁹. Польки в Радомишлі не лише вдягалися у траур, а й обрізали волосся на знак жалоби³⁰.

Зламаний хрест як символ набув поширення після сутички з російськими військами 8 квітня 1861 р. у Варшаві, під час якої було пошкоджено розп'яття в руках одного з учасників. Хрестик у терновому вінку уособлював утиски, яких зазнавала Польща, перебуваючи у складі Російської імперії [49, С. 115—118]. Орел уважався символом польської незалежності. Під час маніфестацій несли патріотичні знамена, хоругви, ікони, розп'яття, співали гімни «Pod Twoją obronę», «Boże, coś Polskę» та «Jeszcze Polska nie zginęła!» [5, С. 107; 38, С. 67]. На заходах проводився збір коштів на повстання, поширювалися тексти гімнів і звернень [50, С. 141]. У Рівному гімназійний учитель польської мови Адам Дубецький склав молитву їй, беручи участь у богослужінні, мав на руці траурну пов'язку³¹.

²⁶ Там само. Спр. 58. Арк. 1, 9; Спр. 82. Арк. 6.

²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 30 зв.

²⁸ Там само. Арк. 36—48.

²⁹ ЦДАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 52. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 208.

У Київський поліцейський суд було викликано учня землемірно-таксаторського училища при 2-й Київській гімназії Леона Рутковського за те, що він був одягнений у «заборонений костюм»: широкі шаровари сірого кольору, полотняна з широким рукавом і вузьким коміром сорочка, вишита кольоровою заповоччю. На комірі була пов'язана кумачева стрічка. Суконна куртка була коричневою без рукавів зі стоячим комірцем і маленькими гудзиками. Підперезаний учень був різнобарвним поясом, носив простий солом'яний бриль і високі чоботи. Певно, його пояснення, що одяг призначався для практичних занять, не сприймалося як правдиве³². Майже в такому самому вбранні (за винятком чотирикутної конфедератки синього кольору з козирком) з'явився в костел й учень цього училища Межиєвський³³. До суду притягалися студенти Цезарій Горецький, одягнутий «у польську свиту з погонами на плечах» та «сорочку й підштаники з товстого простого селянського невибіленого полотна»³⁴, Володимир Обух-Вощатинський — за носіння «польської чемерки, обкладеної по борту густим рядом дрібних гудзиків»³⁵.

Одяг у затриманих був схожим, тому що його шили на замовлення. В 1863 р. в екіпажі поміщика Петра Хоецького у с. Солов'ївка Радомишльського повіту Київської губернії було виявлено 29 сукняних і полотняних штанів, повну валізу сорочок із маленькими стоячими комірцями «малоросійської форми», вишитими, як і «пазухи», червоними нитками, 9 кашкетів різної форми, в тому числі конфедератка [5, С. 40]. Підприємливі кравці-євреї спеціально зайнялися пошиттям і продажем свиток, називаючи їх «українками»³⁶.

У 1861 р. було заборонено в'їзд до Російської імперії іноземців у польських національних костюмах, оскільки таке вбрання нібито «заохочувало» місцевих поляків до протестів. Приводом до заборони став приїзд австрійського підданого Годлевського, одягнутого у чемерку, конфедератку, жилет із довгими полами, підперезаний чорним лакованим поясом із зображенням на пряжці Т. Костюшка [51, С. 22]. За носіння селянського одягу іноземного підданого могли оштрафувати³⁷.

Під час судових процедур уже після придушення повстання поліція вилучала фотографії юнаків у «забороненому одязі», з ланцюжками та з якорем і серцем, медалі, присвячені повстанню (зокрема спеціально виготовлену срібну на честь Городельської маніфестації «в пам'ять з'єднання Литви й Русі з Польщею») ³⁸. Серед збережених у судових справах світлин привертають увагу декілька. Так, на першій із них (див. іл. 1) бачимо кількадесят людей —

³² Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1—2.

³³ Там само. Спр. 38. Арк. 1.

³⁴ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44130. Арк. 1.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 113. Арк. 1.

³⁷ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44130. Арк. 14.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 45, 88, 124, 141, 143 та ін.

Лл. 1. Ув'язнені студенти й офіцери Чернігівського полку, котрі брали участь у маніфестаціях

Лл. 2. Повстанці, вдягнуті у чемерки й конфедератки та взуті у високі чоботи

Лл. 3. Киянка Емерика Каленська в «революційному одязі»

студентів та офіцерів Чернігівського полку, котрі брали участь у маніфестаціях (знімок київського фотоательє Клецера 1862 р.³⁹); на другій (див. іл. 2) — чоловіки «у чемерках, високих чоботях і конфедератках»⁴⁰; на третій (див. іл. 3) зображено киянку Емеріку Каленську в «революційному одязі»⁴¹.

³⁹ Там само. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 286. Арк. 5.

⁴⁰ Там само. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 7.

⁴¹ Там само. Арк. 16.

Під час богослужінь віряни влаштовували в костелах, як говорили в поліції, «церемонії»: ставили символічні домовини з траурним покриттям. У волинських Торговищах на службі 15 березня 1861 р. на такій труні поставили накрите чорним сукном підвищення із залізним хрестом і терновим вінком, який символізував муки та страждання⁴². У Літині «церемонію» організував повітовий предводитель дворянства Радзівевський, який театралізував акцію виконанням кантати про страждання Польщі з використанням тернового вінка й польського герба. За подібним сценарієм відбулися богослужіння в інших повітових містах [5, С. 113—119]. У відповідь на звинувачення предводителі відповідали, мовляв, їм і на думку не спадало надавати молитви за небіжчиків якогось політичного характеру⁴³.

Учасники маніфестацій та їхні вимоги

Акції у Царстві Польському та південно-західних губерніях хоч і мали спільні риси, проте на Правобережжі України спостерігалася певна їх специфіка. Тривали вони тут довше, адже й повстання на цих теренах розпочалося не у січні, а наприкінці квітня 1863 р. Тривали вони в першій третині того року в Луцьку, Бердичеві, Володимирі-Волинському, Білій Церкві, Торчині [7, С. 93]. Серед їх учасників більшість становили поляки різного соціального статусу. У Київській, Подільській і Волинській губерніях проживали 485 тис. етнічних поляків, які становили 9,2 % всього населення краю. Вони були представлені можливими й освіченими верствами: аристократією, землевласниками, чиновниками, інтелігенцією. Магнати польського походження володіли понад 80 % всіх приватновласницьких земель на Правобережжі [52, С. 362]. Численних безземельних шляхтичів держава перевела в категорію платників податків і виконавців рекрутської повинності. Втративши привілейоване становище, вони взяли найактивнішу участь у протестах, висловлюючи тим самим незгоду з урядовою політикою. Маніфестації засвідчили, що незважаючи на понад 60-річне перебування у складі Російської імперії, правобережна польська шляхта не змиралася зі втратою Речі Посполитої. Вона, будучи своєрідною локальною спільнотою, продовжувала сподіватися про відновлення власної державності.

Чим же не влаштовувала Російська імперія учасників протестів? Певна частина правобережної шляхти, беручи участь у маніфестаціях, змогла конкретизувати свої вимоги в кількох документах. У травні 1861 р. у Житомирі відбувся з'їзд представників шляхти Київської, Подільської й Волинської губерній, де йшлося про адрес на ім'я імператора. Основним жаданням було приєднання Київського генерал-губернаторства до Царства Польського [53, С. 96]. Під час зібрання в Городлі ухвалили рішення подати петицію Олександрові II про повернення привілеїв шляхті, якими вона користувалася до

⁴² Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 74.

⁴³ Там само. Арк. 116.

1831 р., а також про недоцільність налаштовувати селян проти поміщиків, як це робить уряд. Більше того, було висловлено пропозицію: укладаючи уставні грамоти, селяни мають отримати у володіння свої земельні наділи [18, С. 44—45]. Поширення цієї вимоги до виконання всіма поміщиками Південно-Західного краю мало розглядатися на з'їзді у Житомирі 20 жовтня 1861 р. [18, С. 45]. Історик М. Берг стверджував, що акт або протест був прийнятий від імені всіх делегатів. У ньому йшлося про відновлення «унії всіх народів і віросповідань, які прагнуть звільнення й набуття повної незалежності Вітчизни» [4, С. 357]. Висловлювався також «протест проти насилля та утисків наших прав, проти жорстоких заходів уряду, проти самовільного розділення Речі Посполитої». «А оскільки, — йшлося далі, — акт не можна спрямувати до властей, котрі управляють деспотично, без народного представництва, він буде опублікований у закордонних виданнях»⁴⁴.

Найбільшого резонансу набули адреси дворянства Подільської губернії. Перший вони хотіли подати імператорові 1861 р., коли той приїздив до Кам'янець-Подільського. В ньому йшлося про запровадження польської мови не лише у школах, а й у судочинстві [5, С. 125]. В адресі імператорові 1862 р. висловлювалося прохання приєднати губернію, як і весь Західний край, до Царства Польського, мотивуючи це обіцянкою ще Олександра I та прагненням жити в одній державі, котра існувала з часів Люблінської унії. Вони сподівалися, що тоді відбуватиметься саморозвиток як польської, так й української народності. Приєднання аргументувалося ще тим, що Російська імперія занедбала край: народ не має можливості здобувати освіту, середні навчальні заклади перебувають у незадовільному стані як за якістю навчання, так і за кількістю; промисловість позбавлена капіталів, страждає від податкового тиску, збіжжя через поганий стан шляхів не має збуту за кордоном. Потерпають також землевласники, котрих залишили без державних позик, іпотек. У краї запанували закони, які суперечать звичаям, чиновники не рахуються з традиціями, бюрократія зневажає місцеве право. Крім того, державна регіональна адміністрація не вирішує локальних потреб і не переймається інтересами людності, ігнорує обрання місцевих органів влади. Виконувач обов'язків губерньського предводителя Олександр Садовський так узагальнив претензії: дворянство не підтримує місцеву адміністрацію, адже та прагне придушити, а то й знищити «польський дух» [54, С. 362]. Одна з копій адреса збереглася в колекції голови Київського військово-польового суду Г.В. Новицького⁴⁵.

Деяко поміркованішою була волинська шляхта, яка у проекті адреса від 27 травня 1859 р. висловила про створення нових парафій і будівництво католицьких храмів, збільшення коштів на утримання вихованців римо-католицької духовної семінарії із запровадженням викладання польської мови в усіх школах Волині [53, С. 93]. Проте вже навесні 1862 р. волинські дворяни уклали

⁴⁴ Повний російськомовний текст протесту див.: [4, С. 358—359].

⁴⁵ ЦДАІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

звернення до всіх землевласників-поляків про «звільнення народу» й надання йому власності та про необхідність розвивати його громадянські навички шляхом просвіти [53, С. 96]. Рільниче товариство у Царстві Польському для землевласників південно-західних губерній слугувало зразком, згідно з яким вони також розпочали створення подібної організації 1860 р. [53, С. 94—95].

Як стверджувала радянська історіографія, студентська молодь була найактивнішим учасником патріотичних демонстрацій 1860—1863 рр. [41, С. 181, 194]. Студентів польського походження об'єднувало вміння організувати гміни-земляцтва (серед них Волинське, Подільське, Українське, Царства Польського, Литовське) [3, С. 521]. Їх число в Університеті св. Володимира постійно зростало, адже молодь із лівобережних губерній віддавала перевагу Харківському. В Києві навчалися юнаки з трьох правобережних, а також із Мінської, Гродненської губерній та Царства Польського. Генерал-губернатор Дмитро Бібіков не заперечував проти чисельного зростання польських студентів, оскільки вважав російську освіту надійним засобом формування в них лояльності до імператорської влади. І все ж студенти, як зазначав Б. Познанський, надавали університету польського характеру, виразником чого була польська мова спілкування. Він згадував, що чисельність поляків відчутно зросла 1859 р., коли голова Рільничого товариства граф Анджей Замойський зауважив «забраний край», людинність якого зможе підтримати майбутнє повстання, а тому спрямовував сюди молодь із Варшави. Навчаючись в Університеті св. Володимира, працюючи як управителі в маєтках, на цукрових заводах і мануфактурах у Таганчі та Слауті, молоді шляхтичі зміцнювали б господарські зв'язки Правобережжя з Царством Польським. Б. Познанський та його однодумці зауважували, що варшавські поляки були чванькуватими і хвалькуватими й відрізнялися від «українських» мовою, одягом. Натомість «наші поляки» були патріотами та демократами-народниками. Єдине, що їх об'єднувало, це ненависть до Москви [29, С. 38—39]. Київський генерал-губернатор князь Іларіон Васильчиков підмітив, що саме студенти з Царства Польського й західних губерній постійно «проявляють національний дух, свавілля, неповагу до властей і прагнення до відновлення Польщі» [цит. за: 41, С. 205], а тому пропонував уряду обмежити їх перебування у краї.

Студенти Києва не писали адресів на ім'я імператора, а своє невдоволення імперською владою та солідарність із поляками виявляли у формі участі в маніфестаціях, співаючи патріотичні гімни, носячи національний одяг. Вони стали взірцем для учнів київських і житомирських гімназій (серед яких переважали поляки), котрі в державних освітніх закладах спілкувалися польською. Сповідуючи романтику революційної боротьби, вони також долучалися до маніфестацій.

Як й у Царстві Польському, в організації богослужінь на Правобережжі України чільну роль відіграло духівництво, адже користувалося найбільшим авторитетом у локальному польському соціумі (попри те, що на цих теренах державну підтримку мав православний клір, чия паству складало чисельне се-

лянство). Єпископові Луцько-Житомирської дієцезії Касперові Боровському доводилося дотримуватися буферної позиції між російською адміністрацією та мирянами-католиками. Міністр внутрішніх справ виніс йому догану за те, що духовні особи сприяли маніфестаціям, а генерал-губернатор І. Васильчиков переконував, що, мовляв, належить служити державі, а не пастві, що «маніфестації не притаманні духу релігії», що храм не може бути місцем політичних акцій тощо⁴⁶, а тому єпископ має покарати священників, котрі проводили панахиди «по безпорядках» у Варшаві⁴⁷. За проведення таких «політичних панахид» одних ксьондзів відсилали у православні монастирі на північ Росії [39, С. 270], інших арештовували [5, С. 123].

До учасників маніфестацій можна віднести і військовослужбовців, серед яких переважали вихідці з польської шляхти та демократично налаштовані російські офіцери.

Державна влада Російської імперії не визнавала за своїми підданими права на протест у формі релігійно-патріотичних зібрань, що їх уперше так широко продемонстрували поляки Правобережної України. Уже у червні 1861 р. в Київському генерал-губернаторстві для переслідування тих, хто проявляв політичну активність, створювалися тимчасові поліцейські суди на повітовому рівні. Так, у Подільській губернії подібні суди почали діяти у вересні й жовтні [44, С. 211—212]. Формами покарання учасників маніфестацій було вислання з маєтків, з місця постійного проживання, встановлення гласного й негласного поліцейського нагляду, судове переслідування, арешт, сплата штрафу. Зокрема родина Апполо Коженювського змушена була переїхати як висланці до Чернігова [18, С. 44]. Шляхтянок Славек, Богомолец і Петкевич відправили під нагляд поліції до родин: першу — у Старокостянтинів, другу — у Бердичів, третю — в Овруч [5, С. 155]. За участь у Городельській маніфестації поміщики Старокостянтинівського повіту Гілярій Коженювський та Едмунд Лозинський за судовим рішенням відбули кількадечний арешт і сплатили штраф, а Олександр і Мар'ян Дубецькі, котрим усе ж удалося дістатися Городла, опинилися на підписці про невиїзд [18, С. 44]. Київський поліцейський суд визначав для учасників маніфестацій штраф у розмірі від 10 до 175 руб. Хто відмовлявся від сплати або не мав коштів, відбував покарання у в'язниці⁴⁸.

Студентів висилали під нагляд поліції у Царство Польське (якщо вони були звідти родом), у повітові міста правобережних губерній, а найактивніших — у російську глибинку (Вятська, Тамбовська губернії). Військовиків за звичай переводили на інше місце служби зі встановленням за ними нагляду.

⁴⁶ Там само. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 580. Арк. 47, 49.

⁴⁷ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II.; Спр. 580. Арк. 116.

⁴⁸ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 21, 41.

Ставлення українців до маніфестаційного руху

Прагнення керівників повстання добитися відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р., як і небажання більшості землевласників-поляків звільнити своїх селян від примусової праці провокували активність нової українофільської течії у середовищі суспільного руху. Її прихильники, беручи за взірць боротьбу поляків за власну ідентичність, почали формувати свою, українську, яку намагалися прищепити ширшому загалу. В дискусіях про майбутнє українофіли польського походження висловлювалися, за Б. Познанським, так: куди піде мій народ, туди піду і я, а народ цей український, що означало фактично визнання себе українцями. Володимир Антонович, познайомившись з ідеями свободи й нації, сам став українцем [55, С. 93]. Він доводив, що полякам жити серед українського народу й не злитися з ним, не перейматися його інтересами, означає бути дармоїдом і паразитом [29, С. 43—45].

Маніфестації та покарання їх учасників нагадували, що за свободу треба боротися, однак це можливо й іншим, не таким радикальним шляхом. В'ячеслав Липинський відзначав, що захоплення етнічних поляків В. Антоновича, Т. Рильського, Б. Познанського (див. іл. 4) українським народом сформувалося під зовнішнім польським впливом [56, С. 102]. Серед учасників маніфестацій їх майже не зустрічаємо, оскільки вони скептично ставилися до декларованих гасел про Річ Посполиту як «республіку трьох народів» — поляків, литовців, українців. Б. Познанський відверто неохотно поставився до польського повстання, адже багато його товаришів захопилися цим виступом замість того, аби зосередитися на «національному складі України» [29, С. 31]. Ішлося про вибір власної ідентичності й відокремлення її від польської та російської шляхом просвітницької роботи серед широкого загалу, розвитку культури, розповсюдження історичних знань тощо. В. Антонович уважав, що настав час регіональній шляхті відмовитися від польської культури, повернутися обличчям до українського народу і працювати на його користь [57, С. 89].

Ил. 4. Київські інтелектуали, які перейшли з польської на українську мову спілкування (зліва направо): Тадей Рильський, Вільям Беренштам, Володимир Антонович, Федір Панченко, Борис Познанський (із кн.: Познанський Б.С. Воспоминания. Москва, 1913)

Варто звернути увагу на одну з приміток у монографії Г. Марахова, де він трактував як доконаний факт подачу адреса місцевій адміністрації за підписом В. Антоновича, Т. Рильського й ще 150 осіб, в якому вимагалось застосувати силу і припинити маніфестації [7, С. 101]. Аналіз архівної справи дає підстави стверджувати, що в перлюстрованому у секретній частині генерал-губернаторської канцелярії листі без підпису, адресованому з Києва в Умань якійсь Глинській, стисло переказано чутки, що поширювалися в університеті. Про упередженість оцінок радянського історика свідчить і контекст листа, в якому «холопомани» засуджуються як «партія інтриганів», котра вважає поляків «прибульцями». До того ж такої чисельності українофілів (півтори сотні осіб) у Києві не було⁴⁹. Прізвища В. Антоновича не зустрічаємо й серед 27 викладачів Університету св. Володимира, котрі підписали брошуру, де розвінчувалися свідчення іноземної преси про хід повстання на Правобережжі та аналізувалася поведінка селян у Київській губернії. В ній також указувалося про недієвість «Золотої грамоти», з якою повстанці зверталися до селянства [58, С. 61]. Тож В. Антоновича не можна підозрювати щодо нібито його звернення до адміністрації силою покінчити з маніфестаціями.

Водночас проімперські інтелектуали вже після придушення Січневого повстання засудили маніфестації, вважаючи прагнення поляків добитися відновлення власної державності безперспективними. Серед них був і громадський діяч Михайло Чалий, котрий, називаючи себе українцем, у власній брошурі переконував читача, що російська влада краща за польську, адже вона, мовляв, звільнила селянина від кріпацької залежності [45]. Певною мірою цю брошуру можна вважати проявом «інформаційної війни» ХІХ ст.

* * *

Формами прояву протесту були богослужіння, співання патріотичних пісень, носіння народного одягу, символіка. Загалом маніфестації (інколи спонтанні) через свій масовий характер несли загрозу монархічній владі. Причому боротьба з ними військово-поліцейськими методами ще більше поштовхували рух. Репресії, направлені проти вияву патріотичних почуттів пересічного поляка, могли принести тільки позірний порядок, за яким ховалися конспіративні заходи підготовки до повстання. Межа між різними маніфестаціями й конспіративною діяльністю була плінною, що видно з кількох моментів, коли верховна влада брала до уваги можливість початку повстання та вибирала засоби для його придушення. Тому маніфестації напередодні Січневого повстання 1863 р. стали складовою його підготовки.

Польське населення Правобережжя України виявило солідарність з антиурядовими виступами у Царстві Польському, засвідчуючи таким чином і своє прагнення до відновлення національної державності. Будучи окремою етнічно-релігійною групою, поляки відчували вразливість свого політичного станови-

⁴⁹ Там само. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 3. Арк. 165.

ща у складі самодержавної Росії. Мирними маніфестаціями вони прагнули заявити про незадоволення політикою центру. Частково власні вимоги польська спільнота висловила в адресах на ім'я Олександра II, в яких чітко стверджувала про несумісність традицій польської й російської державності. На переконання авторів звернення, верховна влада неефективно управляла Правобережжям, не рахувалася з польською регіональною елітою, не дбала про освіту й культуру.

Водночас маніфестації сприяли появі серед частини поляків нової ідейної течії — українофільства, котра засвідчувала про формування української нації, а також поклали початок більш значимому процесу — деколонізації Російської імперії.

Розмах маніфестаційної кампанії, чисельність її учасників та їх соціальна палітра переконували організаторів повстання, що ідеї відновлення польської державності, збереження польської ідентичності мають широку підтримку у Правобережній Україні. Маніфестації зіграли свою роль у пробудженні політичної та громадської активності поляків регіону. І справді, мирні акції з патріотичним пафосом відповідали ментальності місцевої шляхти. Натомість до радикальних методів боротьби, до участі у збройному повстанні, як показали майбутні події, вона поставилася з великою обережністю.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Demidowicz, T. Carska polityka ustępow wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856—1860/1861), *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*. 1991/1992. 46/47: 229—239 [in Polish].
2. Nikotin, I.A. Stoleniy period (1772—1872) russkogo zakonodatelstva v vossoedineniykh ot Polshi guberniiakh i zakonodatelstvo o evreyakh (1649—1876). [2 toma]. T. 2. Vilna, 1886 [in Russian].
[Никотин И.А. Столетний период (1772—1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649—1876). [2 тома]. Т. 2. Вильна, 1886. 417 с.]
3. Sidorova, M.V., Shcherbakova, E.I. (Ed.). Rossiya pod nadzorem: Otchety III otdeleniya 1827—1869. Moskow, 2006 [in Russian].
[Россия под надзором: Отчёты III отделения 1827—1869 / Сост. М.В. Сидорова, Е.И. Щербакова. Москва, 2006. 706 с.]
4. [Berg, N.V.]. Zapiski N.V. Berga o polskich zagovorah i vosstaniyah. 1831—1862. Moskow, 1873 [in Russian].
[Берг Н.В.]. [Записки Н. В. Берга о польских заговорах и восстаниях. 1831—1862. Москва, 1873. 382, 68 с.]
5. Obushenkova, L., Pavelko, V., Sukachev, B., Marahov, H. (Ed.). Obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine. 1856—1862 gg. [Sbornik dokumentov]. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini. 1856—1862. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1856—1862. T. 1. Kyiv, 1963 [in Russian].
[Общественно-политическое движение на Украине. 1856—1862 гг. [Сборник документов]. Суспільно-політичний рух на Україні. 1856—1862. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1856—1862 / Упоряд. Л. Обушенкова, В. Павелко, Б. Сукачев, Г. Марахов. Т. 1. Киев, 1963. 388 с.]

6. Deyvis, N. *Bozhe ihryshche. Istoriiia Polshchi*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2008. 1080 с.]
7. Marahov, G.I. *Polskoe vosstanie 1863 g. na Pravoberezhnoy Ukraine*. Kiev, 1967 [in Russian].
[Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. 258 с.]
8. Karlina, O. *Poskie powstrania narodowe w historiografii ukraińskiej. Barańska, A., Matwiejczuk, W., Ziótek, J. (Ed.). Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*; red. A. Lublin, 2001. S. 481—517 [in Polish].
9. Zashkilniak L. *Polske Sichneve povstannia 1863—1864 rokov u vysvitlenni suchasnoi ukraïnskoi istoriografii. Hozzowska, M., Kawalec, A., Zaszkilniak, L. (Ed.). Galicja a postanie styczniowe*. Warszawa — Rzeszów, 2013. S 393—399 [in Ukrainian].
[Зашкілляк Л. Польське Січневе повстання 1863—1864 років у висвітленні сучасної української історіографії. *Galicja a postanie styczniowe*; red. М. Hozzowska, А. Kawalec, L. Zaszkilniak. Warszawa — Rzeszów, 2013. S. 393—399].
10. Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.). *Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів; за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ, 2017. 185 с.]
11. Hud, V. *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraïntsi i poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni i u Skhidnii Halychyni v XIX — pershii polovyni XX st.* Kharkiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гудь В. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. Харків, 2018. 482 с.]
12. Zemskii, Yu.S. *Strategiia orhanizatsii Sichnevoho povstannia 1863—1864 rr. v Pravoberezhnii Ukraini ta pereshkody yii realizatsii. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*. 2011. 6: 26—30 [in Ukrainian].
[Земський Ю.С. Стратегія організації Січневого повстання 1863—1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди її реалізації. *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. Вип. 6. С. 26—30].
13. Zemskii, Yu. *Polski proklamatsii naperedodni Sichnevoho povstannia 1863 r. u borotbi za prykhylnist selian Pravoberezhnoi Ukrainy. Pamiatky: arkhheobrafichnyi sbchorichnyk*. Kyiv, 2011. 12: 3—13 [in Ukrainian].
[Земський Ю. Польські прокламації напередодні Січневого повстання 1863 р. у боротьбі за прихильність селян Правобережної України. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 3—13].
14. Zemskyi, Yu.S., Diachok, V.V. *Naratyvni dzherela shchodo dyplomatychnoi hry Yevropeïskyykh krain navkolo podii Polshkoho povstannia 1863 roku. Universum istorii ta arkhheologii*. 2019. 2(27): 175—183 [in Ukrainian].
[Земський Ю.С., Дячок В.В. Наративні джерела щодо дипломатичної гри Європейських країн навколо подій Польського повстання 1863 року. *Універсум історії та археології*. 2019. Т. 2(27). С. 175—183].
15. Skrupnyk, A.Yu. *Viiskovo-politychni zakhody rosiiskoi vlady pered Sichnevym povstanniam 1863—1864 rr. Viiskovo-naukovyï visnyk*. 2019. 31: 53—68 [in Ukrainian].
[Скрипник А.Ю. Військово-політичні заходи російської влади перед Січним повстанням 1863—1864 рр. *Військово-науковий вісник*. 2019. № 31. С. 53—68].
16. Shandra, V. S. *Sotsialni i politychni naslidky dla Ukrainy polshkoho Sichnevoho povstannia 1863 roku. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. 1: 106—119 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Соціальні і політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 року. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106—119].

17. Khytrovska, Yu.V. Pidhotovka do polskoho natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1863—1864 rr. v Tsarstvi Polskomu ta yii osoblyvosti na Pravoberezhnii Ukraini. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* 46: 45—54 [in Ukrainian].
[Хитровська Ю.В. Підготовка до польського національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. в Царстві Польському та її особливості на Правобережній Україні. *Сторінки історії: Збірник наукових праць.* 2018. Вип. 46. С. 45—54].
18. Orel, Yu.V. Horodelska manifestatsiia 1861 roku u svitli dokumentiv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2017. 194: 41—46 [in Ukrainian].
[Орел Ю.В. Горodelська маніфестація 1861 року у світлі документів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2017. Т. 194. С. 41—46].
19. Bender, R. Manifestacje religijno-patriotyczne w Lublinie w r. 1861. *Roczniki Humanistyczne.* 1958. 7/2: 303—325 [in Polish].
20. Bender, R. Pierwsze wystapienia patriotyczne mlodziery lubelskiej w r. 1861. *Rocznik Lubelski.* 1961. 4: 113—128 [in Polish].
21. Bender, R. Ludność miejska Lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861—1862. *Lublin,* 1961. 109 s. [in Polish].
22. Groniowski, K. Dowództwo rosyjskie wobec manifestacji warszawskich 1861 roku. *Przegląd Historyczny.* 1961. 4: 724—740 [in Polish].
23. Karel, S. Radom w początkowym okresie manifestacji 1861 roku. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny.* 1970. 35: 161—175 [in Polish].
24. Kieniewicz, S., Miller, S. I. (Ed.). Ruch rewolucyjny w 1861 r. w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. 280 s. [in Polish].
25. Ramotowska, F. Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860—1862. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971. 439 s. [in Polish].
26. Ramotowska, F. Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”. Warszawa, 2018. 315 s. [in Polish].
27. Krochmal, A. Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego. *Teka Komisji Historycznej.* 2013. 10: 47—77 [in Polish].
28. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. [Ed.3]. Warszawa, 2009. XVI, 793 s. [in Polish].
29. Poznanskiy, B.S. Vospominaniya. Moskow, 1913 [in Russian].
[Познанский Б.С. Воспоминания. Москва, 1913. 68 с.].
30. Zhitomir v 1861 i 1866 godah. *Russkiy vestnik.* 1866. T. 64. 8: 585—615 [in Russian].
[Житомир в 1861 и 1866 годах. *Русский вестник.* 1866. Т. 64. № 8. С. 585—615].
31. Wiengierow, Ł. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych). *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* 1956. 1(14): 293—299 [in Polish].
32. Dąbkowski W. Sprawa pułkownika Włodzimierza Dobrowosliegp. *Przegląd Historyczny.* 1990. 81/3—4: 507—535 [in Polish].
33. Usenko, P.H. Zhyttievyi podvyh Zygmunta Serakovskoho (do 150-richchia povstannia 1863 r.). *Ukraijskyi istorychnyi zhurnal.* 2013. 5: 100—116 [in Ukrainian].
Усенко П.Г. Життєвий подвиг Зигмунта Сераковського (до 150-річчя повстання 1863 р.). *Український історичний журнал.* 2013. № 5. С. 100—116.
34. Diakov, V.A. Deyateli russkogo i polskogo osvoboditelnogo dvizheniya v tsarskoy armii 1856—1865: (Biobibliograficheskiy slovar). Moskow, 1867 [in Russian].
[Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865: (Биобиблиографический словарь). Москва, 1967. 256 с.].
35. Spiewnik pieśni patriotycznych. Warszawa, 2015. 37 s. [in Polish].
36. Barańska, A. Udział i rola kobiet w powstaniu styczniowym. *Przegląd Nauk Humanistycznych.* 2022. XXI/1: 125—171 [in Polish].

37. Shulgin, V. Yugo-Zapadniy kray v poslednee dvadtsatiletie (1838—1863). Kiev, 1864 [in Russian].
[Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838—1863). Киев, 1864. 254 с.]
38. Marahov, G.I. Kievskiy universitet v revoliutsionno-demokraticheskom dvizhenii. Kiev, 1984 [in Russian].
[Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении. Киев, 1984. 118 с.]
39. Omelyanskiy, L. Kurezy poskogo vosstaniia. *Istoricheskiy vestnik*. T. 63. 1: 269—277 [in Russian].
[Омелянский Л. Курьезы польского восстания. *Исторический вестник*. 1896. Т. 63. № 1. С. 269—277].
40. Marachow, G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861—1862). *Przegląd Historyczny*. 1958. 49/4: 700—713 [in Polish].
41. Snytko, T.G. Studencheskoe dvizhenie v russkikh universitetah v nachale 60-h godov i vosstanie 1863 g. *Koroluk, V.D., Miller, I.S. (Ed.). Vosstaniie 1863 g. i russko-polskie revoliutsionnye sviazi 60-h godov. Sb. statei i mater.* Moskow, 1960. S. 176—322 [in Russian].
[Снытко Т.Г. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 г. *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Сб. статей и матер.; под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера*. Москва, 1960. С. 176—322].
42. Micel, M. Uczesnicy Powstania Styczniewego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir. *Niepodległość i Pamięć*. 1995. II/1(2): 65—80 [in Polish].
43. Bogdanov, G.V., Diakov, V.A. Alfavit uchastnikov revoliutsionnogo dvizheniya v russkoy armii za 1861—1863 gg. *Koroluk, V.D., Miller, I.S. (Ed.). Vosstanie 1863 g. i russko-polskie sviazi 60-h godov Sb. statei i mater.* Moskow, 1960. S. 489—637 [in Russian].
[Богданов Г.В., Дьяков В.А. Алфавит участников революционного движения в русской армии за 1861—1863 гг. *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Сб. статей и матер.; под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера*. Москва, 1960. С. 489—637].
44. Zavadovskyi, A.A. Poliaky Podilskoi hubernii naperedodni povstannia 1863—1864 rr. *Poliaky na Khmelnychchyni: pobliad kriz viku: Zb. nauk. pr.* Khmelnytskyi, 1999. S. 210—214 [in Ukrainian].
[Завадовський А.А. Поляки Подільської губернії напередодні повстання 1863—1864 рр. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. пр.* Хмельницький, 1999. С. 210—214].
45. [Chalyi, M.K.]. Zapiski ukraintsa iz vremeni polskogo vosstaniya 1861—1864 goda. Kiev, 1869 [in Russian].
[Чалый М. К.]. [Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864 года. Киев, 1869. 61 с.]
46. Lehun, Yu. Vysvitlennia obstavyn perebihu povstannia 1863 r. na Podilli v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Rosiiskoi federatsii. *Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.). Polske nacionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv.* Kyiv, 2017. S. 26—41 [in Ukrainian].
[Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської федерації. *Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*; за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ, 2017. С. 26—41].
47. Shtakelberg, Yu.I. Ob emblematiche polskogo vosstaniya 1863 g. *Diakov, V.A., Miller, I.S., Obushenkova, L.A. (Ed.). Sviazi revoliutsionerov Rossii i Polshi v XIX — nachale XX v.* Moskow, 1968. S. 81—95 [in Russian].

- [Штакельберг Ю. И. Об эмблематике польского восстания 1863 г. *Связи революционных России и Польши в XIX — начале XX в.*; под ред. В.А. Дьякова. И.С. Миллера, Л.А. Обушковой. Москва, 1968. С. 81—95].
48. Koroliuk, V.D. (Ed.). *Obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine. 1863—1864 gg.* [Sbornik dokumentov]. *Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini. 1863—1864. Ruch spoleczno-polityczny na Ukrainie. 1863—1864.* Т. 2. Киев, 1964 [in Russian]. [Общественно-политическое движение на Украине. 1863—1864 гг. [Сборник документов]. *Суспільно-політичний рух на Україні. 1863—1864. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1863—1864* / Ред. кол. В.Д. Королюк и др. Т. 2. Киев, 1964. XLIX, 551 с.].
49. Tyszkiewicz, J. *Biżuteria patriotyczna w Polsce XIX-wiecznej. Niepodległość i Pamięć.* 1998. 10; 111—120 [in Polish].
50. Marahov, G.I. *Sotsialno-politicheskaya borba na Ukraine v 50—60-e gody XIX veka.* Kiev, 1981 [in Russian]. [Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века. Киев, 1981. 160 с.].
51. Yartsun, Yu. "Patriotychnyi harderob" shliakhty Kyivshchyny v seredyni XIX stolittia. *Nad Wislą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni — przeszłość i terażniejszość. Nad Visloiu i Dniprom. Polshcha i Ukraina v yevropeiskii perspektivi.* Toruń, Kyiv, 2017. S. 19—23 [in Ukrainian]. [Ярцун Ю. «Патріотичний гардероб» шляхти Київщини в середині XIX століття. *Nad Wislą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni — przeszłość i terażniejszość. Nad Visloiu i Dniprom. Польща і Україна в європейській перспективі — минуле і сучасність.* Toruń, Київ, 2017. С. 19—23].
52. Donik, O. *Mizh potuhoiu imperii Romanovykh i zmahanniamy navkolo novoi Rechi Pospolytoi: ukrainski konteksty polskoho povstannia 1863 r. Boriak, H. (Ed.). Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii: u 2-kh kn. Kn. 1: Prostory istorii.* Kyiv, 2020. S. 125—133 [in Ukrainian]. [Донік О. Між потугою імперії Романових і змаганнями навколо нової Речі Посполитої: українські контексти польського повстання 1863 р. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн.; Кн. 1. Простори історії*; відпов. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. С. 125—133].
53. Shporer, D. *Politicheskije initsiativy polskoy shlakhty v Zapadnykh guberniyakh Rossiyskoi imperii nakanune vosstaniya 1863 goda. Otechestvennaya istoriya.* 2006. 3: 90—103 [in Russian]. [Шпорер Д. Политические инициативы польской шляхты в Западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года. *Отечественная история.* 2006. № 3. С. 90—103].
54. Shandra, V. *Dvorianski zibrannia Podilskoi gubernii (1860-ti roky — pochatok XX st.): metamorfozy i naslidky. Boriak, H. (Ed.). Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii: u 2-kh kn. Kn. 1: Prostory istorii.* Kyiv, 2020. S. 361—377 [in Ukrainian]. [Шандра В. Дворянські зібрання Подільської губернії (1860-ті роки — початок XX ст.): метаморфози та їх наслідки. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн. Кн. 1. Простори історії.* відпов. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. С. 361—377].
55. Yekelchuk, S. *Ukrainofily. Svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia.* Kyiv, 2010 [in Ukrainian]. [Єкельчук С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ, 2010. 272 с.].
56. *Pravoberezhets, V. [Lypynskiy, V]. Za shcho my povynni diakuvaty Volodymyru Antopovychu. Korotkyi, V., Ulianovskiy, V. (Ed.). Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antopovych: u 3 t. Т. 1.* Kyiv, 1997. S. 102—104 [in Ukrainian].

- Правобережець В. [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимир Антоновичу. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. Т. 1. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1997. С. 102—104.
57. Antonovych, V. Moia isповed. Otvēt panu Padalitse (po povodu stati v VII knizhke “Osnovu”: “Chto obetom dumat?”) i pisma h. Padalitsy v X knizhke. *Todiichuk, O., Ulianovskiy, V. (Ed.). Antonovich, V.B. Vybrani istorichni ta publitsystichni tvory*. Kyiv, 1995. S. 78—90 [in Ukrainian].
[Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке. Антонович В. Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С. 78—90].
58. Vosstaniie polakov v Yugo-Zapadnoy Rossii v 1863 godu. Kyiv, 1863 [in Russian].
[Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 году. Киев, 1863. 61 с.].

Надійшла / Received 01.04.2023

Valentyna SHANDRA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor, Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Oksana KARLINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,

Docent at Department of World History,

Lesia Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)

Karlina.oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

POLISH DEMONSTRATIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE
ON THE EVE OF THE JANUARY UPRISING OF 1863:
PARTICIPANTS, DEMANDS, CONSEQUENCES

The purpose of the study is to clarify the course, number, and geography of spreading the Polish patriotic manifestations, personalization of the participants with the identification of their socio-ethnic origin, highlighting their role in the preparation of the January Uprising of 1863 in Right-Bank Ukraine, as well as their attitude to the manifestations of Ukrainian humanity. The research **methodology** is based on the principles of scientificness, historical objectivity, systematic analysis, and application of prosopographic approaches. **The scientific novelty** consists in determining the place of the manifestations in the events that followed, describing their symbolism, mainly clothing, specifying the participants' demands to the supreme power, and revealing the significance of the manifestations for forming Ukrainian national identity. The study has revealed that mainly the Polish ethnic population of the region took part in the demonstrations in Right-Bank Ukraine as a sign of solidarity with the participants of similar anti-government protests in the Congress Poland. The Poles felt the vulnerability of their political and social position in the Russian Empire, and actively participated in public manifesta-

tions, expressing their aspirations and ambitions. **Conclusions.** The demonstrations in Right-Bank Ukraine were a peaceful attempt to openly show the supreme authorities of the Russian Empire their disagreement with its regional policy. On the other hand, by participating in the religious and political demonstrations, they manifested their solidarity with the participants of anti-government protest movements in the Congress Poland. Through the use of universal symbols, such as national clothing, jewelry, and patriotic songs, as well as via the choice of a church as a public space for expressing protest, the protesters made public their desire to restore the former Polish state. The demonstrations contributed to developing a new ideological trend among Poles called Ukrainophilism, which testified to the formation of Ukrainian national identity and self-identification. It started an even more important process — the decolonization of the Russian Empire.

Keywords: *demonstration, Right-Bank Ukraine, Congress Poland, Russian Empire.*